

BÁRDI NÁNDOR

A POLITIKAI ERDÉLYISÉG

Válaszok Balázs Imre József kérdéseire

■ B. I. J.: Azzal kezdeném, hogy próbáljuk egy kicsit időben-térben behatárolni, hogy mikor, milyen kontextusban beszélünk a transzilvanizmusról. Nemrég, 2023-ban jelent egy fontos kézikönyv a témáról, Boka László szerkesztésében.^{*} Annak idején te is ígértél ebbe tanulmányt, ami végül nem készült el. Szeretném, ha a mostani beszélgetés kitérne olyasmikre, amiket megírtál volna ebben a könyvfejezetben. Továbbá hozzátennék még egy dolgot a kontextushoz: érzékelné vélek a transzilvanizmus kutatásával kapcsolatban valami olyasmit, hogy mintha az irodalmárok és a történészek párhuzamos pályákon futottak volna sokáig ennek a kérdéskörnek a kutatásában. Ezt K. Lengyel Zsolt többször nagyon hangsúlyosan szóvá is tette az ő történelmi nézőpontú könyveiben, de mégis mintha közelednének aztán ezek a pászmák, és újabban ő maga is egyre többet és egyre több egyetértéssel beszél irodalmárok megközelítéseiről a témában, az említett új kézikönyvben is szerepel. A te 2013-as Otthon és haza című könyvedben is van külön transzilvanizmusrész, ahol az Eszmei útkeresés fejezetcím alatt foglalkozol a témával, és irodalmárok szempontjaira is utalsz a történelmi tényeken túlmenően. Összegezzük tehát azt mindenekeelőtt – és e lapszám társszerkesztőjének, Boka Lászlónak a szempontjait is próbálom beépíteni a kérdéseimbe –, hogy számodra hol tart

...el kell különíteni a két párhuzamos nemzetépítés közé szorult, azok nemzetiesítő törekvéseivel szemben álló, a fejlett nemzettudattal bíró, elszakított erdélyi magyar elit vágyvezérelt regionális azonosságépítő kísérletét, a transzilvanizmust politikai képviselőjük változó stratégiájától, az erdélyi magyar politikától.

^{*}Boka László (szerk.): *Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok*. MMA Kiadó, Bp., 2023.

ez a történet, melyek most a transzilvanizmus kutatásnak a legfontosabb szempontjai és irányai.

B. N.: A kisebbségtörténeti kutatások 1989 előtt alapvetően irodalomközpontúak voltak. A hatvanas évektől elindult kontinuitás- és hagyománykeresésben ezen belül pedig egyre dominánsabb lett az eszmetörténet. Pomogáts Béla könyvének megjelenése 1983-ban az Erdélyi Helikon ideológiájáról ebbe illeszkedett, majd K. Lengyel politika-eszmetörténeti könyve néhány évvel később már a regionalizmus keretei között tárgyalja az „erdélyiséget”. Ugyanekkor a nyolcvanas években a még élő szemtanúk felfedezésével, az interjúzással egyre fontosabbá vált az erdélyi szellemi életben a programideologizálás helyett a társadalmi valósággal való szembenézés. Ide tartozott Molnár Gusztáv és Rostás Zoltán életút-interjúzása, Aradi József antropológizáló mentori szerepe, Cs. Gyimesi Éva és a Limes Kör transzilvanizmuskritikája, valamint a *Nem lehet...* vita folytatása. Ők már nem tudták elképzelni a nemzetiségi kérdés kezelését a pártállami keretek között, és az előző nemzedékhez képest sokkal inkább összmagyar keretek között gondolkodtak. Megkérdőjeleződött a transzilvanizmus folyamánnyaként kezelt, Gáll Ernő megfogalmazta „sajátosság méltósága” ideológia is. De ugyanekkor született meg Szilágyi N. Sándornak a maradás ideológiáját összegző szövege is, *Levél egy kívándorolni készülő értelmiségéhez*.

Az 1990 utáni kisebbségtörténeti kutatások viszont a társadalmi igények és alapkutatás jellegük miatt is döntően intézmény-, érdekképviselet- és eseménytörténettel kezdtek el foglalkozni, a politika társadalomtörténete lett a meghatározó közelítés. Ebből a pozícióból nézve már el kell különíteni a két párhuzamos nemzetépítés közé szorult, azok nemzetiesítő törekvéseivel szemben álló, a fejlett nemzettudattal bíró, elszakított erdélyi magyar elit vágyvezérelt regionális azonosságépítő kísérletét, a transzilvanizmust politikai képviseletük változó stratégiájától, az erdélyi magyar politikától. S harmadikként ott az erdélyi szellem, tehát az adott magyar, illetve román nemzetépítéseken belüli sajátosságok. Visszatekintve, minden korabeli illúzióval szemben, az erdélyi román elit épp úgy, mint az erdélyi magyar kisebbségi elit, nemzetépítő elitek. A különbség „csak” annyi, hogy az utóbbiaknál ez egy párhuzamos, kisebbségi társadalom felépítését jelentette. Ha tehát kilépünk az ideológiatörténetből, és történetiségében nézzük a kérdést, akkor 1918 előtt a magyar erdélyiség, amelyet a közéletben mint regionális nyomásgyakorló csoport az Erdélyi Magyar Szövetség képviselt, a magyar szupremáciáról szólt, és ehhez képest a transzilvanológiai kutatások Kós Károly Erdély- és Kalotaszeg-képének általánosítása nagyon messze van a korabeli mainstreamtől. Az Erdélyi Magyar Szövetségnek az 1917–18-as programja a kultúrzónákról szólt, a román földvásárlás korlátozásáról, a görögkatolikus és az ortodox egyház korlátozásáról: csupa olyan technikáról tehát, amit aztán az 1920-as években majd a román kormányzat meg is valósít. Persze akkor, 1918 tavaszán még nagyon más volt a történelmi perspektíva a magyarság szempontjából.

B. I. J.: Igen, ez fontos talán, hogy az 1918 előtti és utáni időszakokat kapcsoljuk össze valamiképpen az erdélyiség szempontjából. Valamikor megjelenik a federalisztikus modell gondolata az erdélyi politikában, és egy ettől némileg eltérő konstrukcióként megjelenik az önrendelkezés gondolata, autonómiaigényként megfogalmazva. Ezek 1918 előtt egyáltalán nincsenek? Így értsem, amit mondtál a magyar szupremácia gondolatáról?

B. N.: A közírás 1916-ig a hagyományos kettős román képből indul ki: a jóindulatú, hűséges román paraszt és az izgató román értelmiségiek képéből, amely a Romániához kötődő nemzetiségi mozgalomból vezethető le. A két világháború közti általam ismert kb. hatvan megoldási terv (határváltoztatás, önálló államiság, autonómia, kisebbségi törvény) döntő része a húszas évek végétől született meg. 1918 előtt a markáns figurák Apáthy István, Bethlen István, Réz Mihály – ők nem újságírók, hanem egyetemi emberek és politikusok voltak. Ők nem azt képviselik, amiről kérdeztél, hanem sokkal inkább azt, hogy a román előretöréssel szemben meg kell erősíteni a magyar pozíciókat, tehát azt a liberális magyar nemzetépítés-koncepciót hirdették, miszerint döntően a saját etnikai csoport megerősítésére és modernizációjára kell törekedni. Az Apponyi-féle iskolatörvények és egy sor modernizációs kényszer, amellyel például az egyházi oktatás nem tud mit kezdeni, már hatnak. Épülnek le az egyházi iskolák, az államiak száma megnő. Ez a magyar nyelvtanítás intézményesítése, egy lehetséges magyarosítási csatorna. Ne felejtjük el a korabeli perspektívát, hogy a korabeli elit átéli az 1880 és 1910 között magyarországi nagy asszimilációs boomot. Igaz, hogy ez a sváboknál, szlovákoknál és a zsidóságnál a legerősebb. A román-ságnál a nagyvárosokban is megindul egy ilyen folyamat, ugyanakkor Erdélyben a szép- és szakirodalomban is ott van a térvészítés és a falusi magyar asszimiláció problémája a Mezőség és a kivándorlásra koncentrálva.

Visszatérve az eredeti kérdésre: előbb K. Lengyel Zsolt, aztán Falusi Norbert már elvégezte az 1918 előtti és utáni magyar elit erdélyi kérdésben vallott nézeteinek összehasonlítását, és a transzilvanizmus konstrukciója igazából már csak kisebbségben működött, onnan persze visszafelé olvasva a történelmet, lehet előzményeket találni. De azok, például Gyárfás Elemér felvetései inkább arra a problémára világítanak rá, hogy a magyar nemzetépítés mennyire nem tudott mit kezdeni a többközpontúsággal, a regionalizmussal. A két világháború közötti erdélyi magyar politikát alapvetően meghatározta, hogy egyrészt az országos politika célja a regáti modell alapján történő országegységesítés volt. Másrészt miközben a románok megszerezték Erdélyben a politikai-közigazgatási pozíciókat, addig a társadalmi, társasági, kulturális és gazdasági életben továbbra is a magyarok, a németek és a zsidók a dominánsak. Az erdélyi politika (politikai érdekképviselő) másik ágát, az erdélyi román politikát eleve megrázta, hogy elképzeléseikkel szemben nem ők lettek a Nagy-Románia létrehozásában a meghatározók, a modernizátorok, hanem alárendelődtek a bukaresti liberális elit centralizációjának. Az országos pártpolitikai súly érdekében kénytelenek voltak a besszarábiai, moldvai Parasztpárttal egyesülni, amellyel egy másik politikai kultúrát is integrálni kellett. De a legnagyobb problémát az jelentette, hogy az erdélyi társadalmi-gazdasági-önkormányzati pozíciók megszerzése érdekében az erdélyi román politikai elit kénytelen igénybe venni a bukaresti „segítséget”, a földreformmal, az erdélyi önkormányzati hagyomány felszámolásával. Ezzel saját régebbi közegét, a megyei és városi önkormányzatiság működését számolták fel. (Ha demokratikus önkormányzati választásokat tartanak, akkor a társadalmi-rétegződési sajátosságok miatt messzemenően nem a román pozíciók érvényesültek volna.) Szóval a politikai transzilvanizmushoz nemigen volt partner.

Az erdélyi magyar politika alapkérdése ekkor (is az), hogy mit is kezd az egységesítéssel. A magyar állami háttér megszűnése után a magyar érdekvédelem és önszerveződés, amely ekkor elválaszthatatlan egymástól, több szinten indult el. Egyrészt voltak renegátok, akik már 1920-ban román pártok listáin jutottak be a

román parlamentbe, de nem volt komolyabb választói bázisuk. A harmincas években az Országos Magyar Párttal helyi konfliktusba kerülő politikusok (Bánffyhunyadról, Gyergyószentmiklósról, Székelyudvarhelyről) mind a négyen a Nemzeti Parasztpárthoz igazoltak. Egy másik szint a régi magyar közigazgatásból Erdélyben maradt tisztviselők köre. Ezek közül a legmagasabb pozíciót Jósika Sámuel (a felsőház elnöke) töltötte be, majd Ugron István (a Monarchia nagykövete) következett. Mindketten az OMP elnökei voltak. 1926-os hazatérése után pedig Bánffy Miklós volt külügyminiszter lett a legrangosabb erdélyi, ő azonban közéleti szerepet nem vállalhatott. Ez a volt politikus, tisztviselő réteg határozta meg az OMP politikáját. Az erdélyi magyar önszerveződésnek két nagy hálózata volt ebben korszakban. Az egyházak és a sajtó. Az egyház folyamatosan a meglévők megőrzésére törekszik, hisz ők vállalták fel az oktatás ügyét, egyházi iskolákat működtetnek, egyháztársadalmi feladatokat vállalnak, miközben a földreformmal lényegében megszűnt az ezek finanszírozását szolgáló földalapjuk. Nekik tehát a stabilitás és a pozícióőrzés és az ehhez szükséges politikai akcióegység az igazán fontos. Ezt szolgálta az 1918–1948 között létrehozott Felekezeti Tanács, amely az iskolaügyben szabályozta a magyar egyházi iskolák működését, létrehozását, a (jórészt magyarországi) segélyezéseket, a közös hatósági érdekvédelmet stb. Az önszerveződés másik intézményi bázisa a sajtó volt, amely az elszakított magyarságot, mint egy képzelt közösséget, kvázi külön társadalomként jelenítette meg. Itt az a napi vezércikkíró réteg különösen fontos, akik jórészt a függetlenségi párti politikai hagyományokban szocializálódtak, a Károlyi-kormány alatt kerültek pozícióba, és az impériumváltás után a sajtó nyújtott megélhetést számukra. Ennek az elitnek volt egy óriási előnye a magyarországi viszonyokhoz képest: tovább képviselheték a liberális, illetve polgári radikális nézeteiket, az első világháború előtti progresszív szellemi hagyományokat. Hiszen nem kellett – a magyarországiakkal ellentétben – az 1918–1919-es forradalmak miatt „bűnhődni”, sőt ebben az időszakban szereztek maguknak a magyarság körében elismerést (Krenner Miklós, Ligeti Ernő, Paál Árpád, Szele Béla, Szentimrei Jenő, Zágonyi István / *Keleti Újság, Ellenzék, Napkelet, Erdélyi Szemle* stb.). Ez a sajtó erdélyi kitekintésű és terjesztésű volt, attól függetlenül, hogy jórészt Kolozsváron jelent meg. Mindez nagyon fontos lett a politikai szerveződés szempontjából: egyrészt közéleti fórumot biztosítottak, a napi vezércikkek közösségi állásfoglalásként jelentek meg, és nemcsak Bukarestet, hanem a Horthy-rendszert is bírálhatták. S ezt meg is tették elsősorban a zsidókérdésben, hisz Erdélyből nézve elképzelhetetlen volt e csoport leválasztása a magyar közösségről.

B. I. J: Hogyan lett ebből önálló erdélyi magyar politizálás?

B. N.: 1921–1922-re kiderült, hogy a szászokéhoz hasonló autonóm szervezet működését a kormányzat nem engedélyezte, miközben a Magyar Szövetség már elkezdte a megyei szervezetek és az érdekvédelmet, illetve segélyezést ellátó népirodák létrehozását. De azt román oldalról is érzékelték, hogy már csak a nemzetközi megítélés miatt sem lehet megkerülni egy magyar párt engedélyezését. Az, hogy a párt milyen stratégiát kövessen, 1924-ben dőlt el. 1922-től a két aktív parlamenti képviselő, Sándor József és Bernády György eltérően ítélte meg a román pártokhoz való viszonyt. Míg az előbbi a Nemzeti Parasztpárttal való együttműködést szorgalmazta, addig az utóbbi a hagyományos szász stratégiát: a mindenkori kormánypárttal való szövetséget javasolta. Az 1924-es OMP-elnökség során új elnöknek mind Bukarestben, mind Budapesten Marosvásárhely

modernizálóját, Bernády Györgyöt látták volna szívesen. Ehhez képest az erdélyi egyházak és a katolikus politikusok ellenálltak ennek, arra hivatkozva, hogy a jelölt személye megosztaná az OMP-t, a gyakori kormányváltások és a román politikusok közti magyarelles egymásra licitálás szétverné a pártot. Végül is sikerült erről meggyőzni Bethlen István miniszterelnököt, és 1926-ig továbbra is Ugron István vezette a pártot. Majd Bethlen Györgyöt választották meg pártelnökként. Ugyanekkor még a Liberális Pártnak azon akcióját is sikerült leszerelni, amely megkérdőjelezte a pártvezetés legitimitását (önjelölt, földbirtokos vezetők). Bethlen István egyébként nem nagyon akarta unokaöccse szerepvállalását, de ez egy erdélyi döntés volt, az erdélyi párton belüli erőcsoportok alakították így. Maga az erdélyi politizálás bizonyos értelemben ebben az egységakarásban születik meg 1924-től, és ez a mai napig végigvezethető. Egy másik fontos kérdés, hogy az autonómia követeléseket miért nem tematizálják 1931-ig, miközben a Kisebbségi Szerződés szász és székely közületi autonómiát írt elő. A sajtóban, amikor ez az OMP-n belüli protesztcsoportoktól, székelyföldi közíróktól valamilyen belső fórumra eljutott, ott általában megrekedt, mert a nem székelyföldi politikusok az erdélyi magyarok területi megosztásától tartottak, az egyházak pedig az elképzelt önkormányzati iskolákkal szemben attól tartottak, hogy ha ilyet engedélyez is a romániai kormányzat, az jogilag bizonytalan lesz, garanciák nélkül, és ezzel meg lehetne bontani a magyar egyházak oktatási intézményrendszerét. Így ezekkel már csak akkor álltak a nyilvánosság elé, amikor semmi esély nem volt arra, hogy hivatalosan tárgyaljanak róla.

Az egység és stabilitás stratégia mögött egy kettős jövőkép volt. Ha valamikor a nemzetközi helyzet úgy hozza, és újratárgyalják a határokat, akkor fontos, hogy a magyarság a megőrzött pozícióira hivatkozhatson. Ha erre nem kerül sor, akkor pedig a szász kisebbség mintájára egy külön, párhuzamos társadalmat kell megszervezni.

B. I. J.: Mit lehet mondani a progresszív, transzilvanista írócsoport és az OMP viszonyáról?

Ez az, amit a Boka László szerkesztette kötetbe meg kellett volna írnom, mert 2018-ban Kolozsváron előadást is tartottam erről. Még 1921–1922-ben a *Kiáltó* szó nyomán a Magyar Szövetség, majd a Magyar Néppárt révén Kós Károly, Kecskeméthy István próbálkozott egy kalotaszegi és hóstáti gazdákból álló kiscgazda párttal, amit az aktivista/passzívista kánonba helyeztek el. De szerintem sokkal fontosabb, hogy itt Kósék ráéreztek a korabeli kiscgazda öntudatra ébredésre, hiszen nem véletlen, hogy Magyarországon is választásokat nyertek ekkor a kiscgazdák, és ezt a pártot foglalta el Bethlen István. Csakhogy Kósék nem tudtak országos hálózatot kiépíteni, és így 1922-től, az OMP megalakulása után csak mint területi tagozat maradtak meg a törekvéseik. A polgári radikális szellemiségű *Keleti Újság*, amelynek a munkatársai részvételével alakult meg 1924 tavaszán az Erdélyi Szépművés Céh, még abban az évben irányt váltott, az OMP felé, miután a tulajdonosnak parlamenti helyet ígértek, majd a párt 1927-ben meg is vásárolta az újságot. Paál Árpádék új lapja, az *Újság* nem tudta fenntartani magát, és 1926-tól szintén a párt lapja lett, majd megszűnt.

A legfontosabb ellenzéki, úgymond transzilván reformkísérlet az Országos Magyar Párttal szemben 1926-ban volt, amikor egymás után két választást is tartottak. Az önkormányzati választáson még a Liberális Párttal, majd a parlamenti választásra már az új kormánypárttal, az Averescu-féle néppárttal kötöttek választási paktumot. A két választás között az OMP elnöke lemondott, Bethlen

György lett az új elnök. A magyar közélet számára ezek a paktumok a választási sikerek ellenére (mindkét román párt a Nemzeti Parasztpárt erdélyi szavazatainak csökkentése érdekében szövetkezett az OMP-vel) elvtelen, zavaros vezetés képét teremtették meg. Az értékkövetkezetes, kritikai értelmiségi elitnek megdöbbentő volt ez a politikai ide-oda taktikázás. 1926 augusztusában Krenner Miklós indított mozgalmat Reform Csoport néven, ötven értelmiségi írta alá azt a nyilatkozatot, amelyben a párt demokratizálását és egy értékelvű politizálást követelnek. Ezt részletesebben is megfogalmazzák szeptemberben, amelynek a lényege egy szomszédsági szervezet alapján létrejövő, alulról szerveződő párt létrehozása. Ezenkívül gazdasági és kulturális szervezeteknek a bekapcsolása a pártba, a politikai vonal meghatározásába. További követelések az általános tisztújítás, a megfelelő társadalmi rétegeknek az arányos képviselete, no, meg, hogy csak olyan ember legyen parlamenti képviselő, aki tud románul – ma ez furcsának tűnik, de jó tudni, hogy az OMP-nek két évtized alatt 35-40 képviselője volt kb. 600 parlamenti felszólalással, amelyből 300-at Willer József és Gyárfás Elemér mondott el. Összesen 8-10-en tudtak flottul románul. Különböző értekezleteket tartottak, és a párt végül hatásos technikával kezelte ezt: a gyergyói nagygyűlésen nem történik pártszakadás, hanem Krenneréket beveszik a pártvezetésbe, és ott az ilyenkor szokásos bizottságosdin keresztül végül is kifulladászták ezt a folyamatot, és megakadályozzák a pártszakadást.

Ellenben 1927-ben, amikor egy újabb választást írnak ki, és létrejön egy kisebbségi blokk a németekkel, akkor Kós Károly és környezete a Parasztpárttal szeretett volna együtt indulni. Sándor József és Kós Károly képviseli elsősorban ezt. De hát az OMP egyszerűen nem indulhat a Parasztpárttal, mert a Parasztpárt az összes kampányban újabb földosztást hirdet. Azt pedig mindenki tudja 1921 után, hogy kitől vennék el a földeket. Velük tehát nem indul együtt az OMP, így jön létre egy kisebbségi blokk a németekkel. Kós Károlyék akkor ismét kiválnak, és újra létrehozzák a Néppártot. Ennek egy eredménye lesz: kiírnak egy autonómiapályázatot, és Deutsek-Pásztai Géza erre a felhívásra írja meg a személyi elvű autonómia koncepcióját, ami egy rendkívül fontos anyag. Lényeges viszont, hogy nem jött létre jelentősebb pártszakadás ekkor sem.

Az OMP-n belüli ellenzéki mozgások közös jellemzője a szigetszerűség, az, hogy nem tudnak Erdély szintű hálózatot létrehozni, és a párt centrista vezető személyiségei egy-egy terület illetve a szakosztályok „gazdái” is. Bethlen György elnökként nem vezér, hanem inkább domináns személyiség, akivel szemben csak Bánffy Miklósnak van nagyobb magyarországi bekötöttsége.

B. I. J.: Ahogy hallgatlak, az jár a fejemben, hogy tulajdonképpen ez politikai alkuk és hasonlók története, de picit próbáljuk meg azt megragadni akkor, hogy miért és hogyan válhatott ennek egy része transzilvanizmus néven branddé. Amiket kiemeltél, az szinte bárhol megtörténhetett volna, vagy az a folytonosság, amit a polgári radikalizmusról mondtál, lényegében a korábbi magyarországi politikának a folytonosságára vonatkozik. Használtál viszont egy kulcskifejezést már az egység gondolatának a kiemelésével, ami persze egy részleges egység csupán, írod is az Otthon és hazában, hogy noha a nagyobb része az erdélyi politikusoknak, értelmiségieknek beállt ebbe az egységbe, de azért voltak, akik kimaradtak már akkor, és itt elsősorban a baloldali politikusokról, publicistákról van szó. Egy másik fogalom viszont, ahol a baloldaliság nagyon is relevánssá válhat, és a második világháború utáni leírásokban ez még inkább kulcskérdéssé vált, az a népszolgálat fogalma, amit történészként gyakran használtok a két világháború köz-

ti korszakra vonatkozóan is. Hogyan váltak részévé ezek a transzilvanizmus-brandnek?

B. N.: Mondhatjuk a fentiek fényében, hogy a politikai erdélyiségnek lényegi összetevője a román nagy pártok között megtalálni egy utat, és erre szolgált a paktumpolitika. Aztán 1928-tól kezdve az OMP mindig egyedül indult a választásokon, ez mutatta a kívülállását is, és folyamatosan kritikával viszonyult a romániai politikai helyzethez. Az 1930-as években nemzetközi szintésre is kilép. A 30-as évektől kezdve változást jelent, hogy a Népszövetséghez panaszokat nyújtanak be, illetve Jakabffy Elemér és Balogh Artúr részt vesznek az Európai Nemzetkisebbségek Kongresszusán, ami akkor a legfontosabb fóruma volt az európai kisebbségeknek. Ez is önálló politizálás. De az is, hogy Budapesthez képest is önálló pozíciókat alakítottak ki. Ezt láthattuk az 1924-es elnökváltás kérdése kapcsán. De azért még a parlamenti jelöltállításban is kikérték a budapesti „illetékes tényező” (Bethlen István miniszterelnök) véleményét. Ennek az önálló politikai közösségfelfogásnak nagyon fontos eleme a tudatos új elitépítés a 20-as évek végétől.

B. I. J.: Az erdélyi nemzetiségek közti összefogás eleve lehetetlen volt?

B. N.: Talán a 20-as évek végéig még a magyar politikusok bíztak abban, hogy a romániai egységesítéssel szemben létre lehet valamilyen erdélyi frontot hozni, vagy sikerül Maniu révén egy másfajta, kevésbé agresszív román nemzetépítési stratégiával együttműködni. Ez azonban az 1928 utáni Nemzeti Parasztpárti kormányok tevékenységét látva megszűnt. Az erdélyi román politikusok sem tudtak kilépni a pártok egymásra licitáló magyarellenességéből. Így még a szándékaik szerint biztosítandó jogegyenlőséget (például nyelvhasználat, nyugdíjkifizetés) sem tudták biztosítani. Az 1927-es választásokon létrehozott magyar–német blokk nem volt igazán jó a magyaroknak, mert aránytalanul sok helyet kellett adni a németeknek, és egyre élesebben merült fel az elmagyarosodott szatmári svábok ügye is, akiknek a visszanémetesedését a román állam is támogatta. Az erdélyi zsidó pártszerveződés a magyar közösségtől való disszimilációt jelentette, amellyel szemben állt az OMP. Mivel 1928-ban Maniu választási szövetséget ajánlott a németeknek, ez az alternatíva is lezárult.

B. I. J.: A konkrét politikai aktivitáson kívüli önállóságkeresés hogyan jelenik meg a társadalmi, társasági életben? Arra gondolok, hogy a transzilvanista írók is depolitizálódnak az első évtized végére, Krenner Miklós, Tábéry Géza kivonultak a politikából, a Helikonban és a vécsi találkozókön sokkal kevésbé politizáltak.

B. N.: A húszas évek második felétől egyfajta nemzeti összezárkózásról beszélhetünk az egész térségben, és ez érinti az erdélyi magyarokat is. 1928–1930 az az időszak, amikortól a párhuzamos társadalom elképzelése teoretikusan is megjelenik. A szász példa kézenfekvő volt: sokan olvasták a brassói vagy a szebeni hírlapokat. Az Erdélyi Fialatloknál Jancsó Béla szerint az erdélyi új nemzedék számára nincs jobb és bal, csak erdélyi érdek van. Sulyok István az EMKE-n és egy német mintára elképzelt kultúrhivatalon keresztül próbálja összeszervezni a magyar társadalmi egyesületeket. Az *Erdélyi Magyar Évkönyv* 1930-as számbavételekor az egyesületi kimutatás kapcsán már erdélyi magyar társadalomról beszélnek. Sulyok István szociológiailag is körülírta a nemzeti közösséget, amely tagjai egyéniségének egész fejlődését felöleli, és kitermeli számukra a társadalmi értékeket. László Dezső már a nemzeti értékek (nyelv, irodalom, népkultúra) megismerését, védelmezését és továbbfejlesztését tekinti a legfőbb hivatásnak. Így lesznek kulcsértékké az úgynevezett népszolgálat fontos

elemei: egyrészt az annyit érsz, amennyit teljesítesz a közösség felé elv, másrészt folyamatosan reflektálnod kell önmagadra, egy közösségi szocializáció részeként, harmadrészt ezt egészíti ki a közösségi ember eszményképe. Konkrét példára lefordítva mindezt: 1920 után már a közigazgatás nem segített behajtani az egyházadót a lelkészek számára, tehát amennyit adott a gyülekezet, abból tudta eltartani magát, a kántort és az iskolát. Ha ő nem teljesített jól a közösségben, akkor nagyon nehéz volt ezt összeszedni. Tehát neki tényleg szolgálnia kellett a közösséget, nemcsak a templomban. Ugyanez az oktatásban is érvényes volt: nagyon jól tudták, hogy ha a vezető középiskolák nem jól teljesítenek, akkor vége az erdélyi elitnek. Ha nem hoznak létre az egyházak Kolozsváron egyetemi kollégiumokban, az egyetemeken tanuló fiatalok számára egy külön, alternatív képzési rendszert a kisebbségi elitbe szocializálásra, akkor baj lesz. Mindezek mögött egy nagyon komoly keresztényszociális eszmerendszer állt. A katolikus egyház részéről XI. Pius 1931-ben kiadott enciklikája (Quadragesimo anno) volt a meghatározó, amely többek között kimondta, hogy a gazdasági élet központja az ember és nem a profit, valamint a tőke és a proletariátus diktatúráját is elutasította. Ennek részletes kisebbségi értelmezését is adták. A protestáns teológusokhoz (Makkai Sándor, Imre Lajos, Tavasz Sándor) köthető egyfajta prófétai nemzet-szemlélet. E szerint leegyszerűsítve a nemzet Isten tulajdona, amelynek célja Isten akaratának győzelme: az erkölcsi közösség létrehozása. S ezt a célt szolgálni kötelesség és hivatás. A harmincas évek új nemzedéke, akik már kisebbségiként szocializálódtak, az 1937-es Vásárhelyi Találkozó határozataiban fogalmazták meg legmarkánsabban ezt a kisebbségi ember- és társadalomeszményt. Azt gondolom, hogy az akkori nyilatkozat a mai napig fölfogható úgy, mint egy kisebbségi alkotmány, vagy egy kisebbségi alapidokumentum, amelyik artikulálja ezt a fajta közösségiséget.

B. I. J.: Van itt még valami, amit Dávid Gyula észrevételéhez is kötsz az Otthon és haza című könyvedben, hogy van egy demográfiai komponens is, tehát hogy miért tud akkorát ütni a népszolgálati ügy. Ha az erdélyi magyar lakosságának mintegy 80 százaléka kistelepüléseken és falvakban lakik, akkor az az értelmiségi, aki jelen van ezekben a közösségekben, az, akit az előbbi konkrét példában is említettél: a pap és a tanító. Tehát a bázisa végül is ennek az ideológiának nyilván ebben a lakosságrétegben van, itt tud igazán terjedni.

B. N.: Igen, a vezetők egy mobilitási pályát rajzolnak fel, amit úgy lehet megfogalmazni leegyszerűsítve, hogy a tehetséges parasztfiúk menjenek el ipari iskolába, vagy legyenek tanítók, a tanítók gyerekei meg az iparosok gyerekei menjenek egyetemre, és lépjenek értelmiségi pályára, és így tovább. Tehát mobilitási pályákban, egy középosztályosodásban is gondolkodnak, hogy hogyan lehetne ezeket a tényezőket fölfuttatni. Ez mind az Erdélyi Fiataloknál, mind a Hítel-körben érvényes, és meghatározza az 1930-as éveket. Majd 1940–1944 között ebből komoly társadalompolitikai program lesz.

B. I. J.: Akár ellentmondást is jelenthet itt még valami: nem beszéltünk még Bánffy Miklós figurájáról és szerepéről. Nincs abban ellentmondás akkor, hogy a transzilvanisták, akik évről évre összeültek Marosvécsen, és akik közül sokan, beleértve az újságírókat is, akik egy másik háttérrel jöttek, szintén felvállalták a népszolgálat ügyét, és ez a transzilvanizmusban is fontos komponenssé vált? A népszolgálat-történet elvileg az Erdélyi Fiataloknál meg a Hítelnél generációs és egyéb szinteken is jobban érthető, főleg ha a harmincas évekhez kötötted.

B. N.: Visszafelé olvasva a történelmet persze ellentmondásosnak láthatjuk a sokféle és változó transzilvanizmus és a más-más közösséget képviselő népszolgálat viszonyát. Csakhogy míg az egyik egy értékelvárás és ideológiai konstrukció volt a múltértelmezést és az erdélyi sajátosságokat szelektíven felépítve, addig a társadalomépítő népszolgálati ideológia napi cselekvő valóság, szocializációs elvárás, mozgósító meggyőződés volt, az egyén és a kisebbségi társadalom nemesítése, jobbá tétele érdekében. Megint visszafelé nézve, amikor a közösség-szolgálati hivatásnak 1945 után eltűnik a spirituális háttere, mert szekularizódik a társadalom és a közösségépítés, az erkölcsi nemesedés helyett a megmaradás, itthonmaradás kerül a középpontba, akkor az újabb nemzedékek már mind- ezt kényszernek, az elit hatalmi öngazolásának tekintik.

De van egy másik párhuzamosság is, amely nem az ideológia- és önkép-történethez, hanem az erdélyi magyar politikához kötődik. Ennek lényege, hogy miközben az OMP-nek monopolhelyezete volt az etnikulturális politikai közösség szervezésében, ez nem volt érvényes a társadalompolitikára és az önkép-építésre. Egyszerre volt jelen az egységre, belső stabilitásra törekvő, akár autokratikusnak is mondható pártpolitika és a tagolt, sokféle elágazó társadalom- és identitáspolitika. Ennek a helyzetnek a kialakításában kulcsszerepe volt az 1926-ban Magyarországról hazatért Bánffy Miklós volt külügyminiszternek, de már előtte is történnek lépések ebbe az irányba: 1924-ben Bethlen István Jancsó Benedeket küldi Kolozsvárra, ahol tárgyalva a szabaddkőművesekkel az addiginál sokkal erősebb kultúrátámogatás indul el. Jancsó a szászok önszerveződését tekintti példának, és a kolozsvári Társadalom körben az egyházközeli értelmiséget épp ebbe az irányba instruálja. Ebből a körből indul el a *Magyar Nép* című néplap Gyallay Domokos szervezésében, Bitay Árpád román kapcsolatépítése, és jó néhány, a különböző a szélesebb társadalmi rétegeket integráló társadalomszervező, tehetségdonozó akció.

Egy további fontos dolog, amit jó lenne filológiailag is rendberakni: Kuncz Aladár hazatérésekor mint főgimnáziumi tanár nemzetpolitikai célokból kap szabadságot státuszából Budapesten, és így szervezheti meg az *Ellenzék* irodalmi rovatát, amellyel az irodalmi elit azon részét, akik potenciálisan kritikus viszonyban voltak a magyar párttal, mégis a pártvezetés által legitimált keretek között tartotta. Nem következett be egy a csehszlovákiai Sarló mozgalomhoz hasonló elválás. Bánffy 1926-ban már úgy jön haza, hogy a kolozsvári Postatakarékpénztár elnöke, később az Erdélyi Református Egyházkerület főgondnoka, és az *Ellenzék*nek tulajdonosa. Mivel a romániai hazatérés feltétele az volt, hogy tíz évig nem vállal politikai funkciót, így a kulturális életben vesz részt, a sajtó pluralizálásában, a színházügyben, a Helikon marosvécsi találkozóinak megszervezésében. Mindehhez anyagi forrásokkal is rendelkezett. Visszanézve azt látjuk, hogy az Országos Magyar Párt mellett folyamatosan ott van egy olyan háló Bánffyval, aki egyszerre be van kötve, függetlenül pártoktól, Budapesten, be van kötve nagyon erősen Bukarestben az udvarhoz, és a román politikával napi érintkezésben van. Szász Pál révén a 30-as években az ifjúsági mozgalmakhoz is kapcsolódik, tehát ő olyan alternatíva, hogy amikor jön a királydiktatúra időszaka, amikor a román kormány nevez ki egy magyar politikai vezetőt a Nemzeti Újjászületés Frontja keretében a Magyar Népközösség élére, ez Bánffy Miklós lesz, mert ő ott van, erre készen. Majd ebben a helyzetben a 30-as évek progresszív fiataljait (Mikó Imre, Vita Sándor, Kemény János, Tamási Áron stb.) ebben az egyébként szerencsétlen szerkezetben (1938–1940) helyzetbe hozza.

B. I. J.: Egy pontosítást tegyünk meg azért, mivel mondtad, hogy Bánffy be van kötve Budapestre, tisztázzuk, hogy itt a hivatalos hatalmi pozíciókban levőkhöz érted ezt a bekötötést, vagy egy informálisabb bekötöttségről beszélünk.

B. N.: Informálisan a magyarországi politikában, de a magyar kulturális életben is ő valaki, tehát nem egyszerűen úgy számít, mint egy volt külügyminiszter. Itt a probléma nyilván az, hogy egy Bánffy–Teleki–Bethlen-levelezést nem tudnék neked előkaparni, hogy bebizonyítsam, hogy ők megbeszélték ezeket a dolgokat. Mert mindez szóban történt. A politikai élet kapcsán is kijelenthető, hogy ő jól ismerte a külügyi adminisztrációt és magyarságpolitikát meghatározó személyeket. Nem véletlen, hogy a második világháború alatt is diplomáciai, közvetítő feladatokkal bízták meg.

B. I. J.: Kitértél már korábban arra, hogy mi volt a viszony az Országos Magyar Párt és Bánffyak között – ha jól érzekelem, volt azért valamelyes feszültség.

B. N.: Azt azért hozzá kell tenni, hogy a vécsi írókat mindig egy belső ellenzéki csoportként, Bánffy embereiként kezelték. De nem volt nyílt konfliktus. Ráadásul ezeknek az embereknek egy része a helyi OMP másodvonalában volt, a helyi szerveződésekben integrálódtak.

B. I. J.: Van egy olyan narratíva K. Lengyel Zsoltnál és másoknál, amelyik nyilván visszanyúl a 30-as évekbeli újabb erdélyi generációk helyzetértékeléséig, hogy a transzilvanizmus története voltaképpen kudarc történet, és ehhez sokféle érvrendszer rendelhető, onnan kezdve, hogy eleve illúziókra épült, vagy hogy a bel- és külpolitika fejleményei miatt nem volt folytatható. Szoktál beszélni arról, hogy az észak-erdélyi történések a második világháború alatt mintegy dokumentálhatóvá teszik, hogy végül is nem működött mindenben a transzilvanista ideológia. Hogyan foglalnád össze az ezzel kapcsolatos álláspontodat?

B. N.: Itt megint vissza kell mennünk a kezdetekhez. Ha a transzilvanizmust egy, a beavatkozó centralizáló nemzetállamépítésekkel szembeni regionális azonosságideológiának tekintjük, ahogy ezt Kós Károly és mások kifejtették, akkor tudatosítanunk kell, hogy ezek az emberek a maguk szemével látták, hogy Kalotaszegen vagy éppen a Székelyföldön hogyan konstruálták meg a regionális azonosságideológiát a 19. század végétől. Ha a kalotaszegi vagy a székely azonosságideológiát összehasonlítjuk a transzilvanizmuséval, akkor van egy probléma: kiderül, hogy ehhez kell egy közös tájhaza, kell egy közös eredet, kell egy közös kulturális hagyomány. Erdély tekintetében, egyszerűen amiatt, hogy itt egy háromnemzetiségű közegről van szó, ezekről lehet ábrándozni, de a feltételek nem adóttak: nincs egy közös származástudat, más-más az egyes közösségek táj hazához való viszonya, más a hagyományközösséghez való viszonyuk, és persze visszatérünk a párhuzamos nemzetépítések konfliktusához. Elmondható tehát, hogy egy ilyen regionális azonosságtudatot a fejlett nemzetépítés korában hatékonyan megkonstruálni már eleve nem lehetett. A székely azonosságtudat is azért válhatott olyanná, amilyenné, mert párhuzamosan alakult ki, a magyar nemzeti kultúrával együtt, azon belül is. Tehát én azt gondolom, hogy egy ilyen ideológiát létrehozni már késő volt.

Egy másik kérdés, hogy mennyire működhetett a transzilvanizmus humanista értékeinek átadása. Hogyha nagyon durván akarok fogalmazni, akkor ennek a próbája 1944 és a zsidókérdés. Miben viselkedett másképpen az erdélyi magyar társadalom, mint a magyarországi társadalom? Nem látjuk ennek nyomát. Persze Márton Áront szokták fölhozni példaként, de hát az övé inkább egyedi pél-

da volt e tekintetben. Nem látom a transzilván értékek egyértelmű elmélyülését a két világháború közötti időszakban.

Van egy olyan aktualitás is, hogy a romániai magyar értelmiség kialakított egy olyan önképet, ami szerint a közösségünk szolidáris, a közösségünk humánus, a közösségünkben interiorizálódott a Gáll Ernő-i „sajátosság méltósága” ideológia. A 2010-es években látjuk, hogy ez messze nem így működik. Sokan azt gondolják, hogy ez akkor bizonyára menet közben megváltozott. De vajon nem arról van-e szó, hogy az erdélyi magyar értelmiség valamikor kialakított egy önképet, és kiderült, hogy ennek nem felel meg valójában ez a társadalom, hanem azok az ideológiai vonatkozások formálják, amelyek Romániából és Magyarországról érik? Tehát ez az értelmiségi ideológia egy önképben meg a reprezentációban megjelent, de a mélyben azért mégiscsak, a két világháború között is egy paraszti-nemzeti társadalom működik, és ez a kollektivizálásig alapvetően meghatározza az erdélyi magyar társadalom egy részét. Az a nagyvárosi világ pedig eltűnt, ami Dél-Erdélyben 1940-ig, északon pedig az ötvenes évek végéig meghatározta Erdélyt, és amelyben a magyarok dominánsak lehettek. Ezt egy folyamatosan szűkülő többkultúrájúság váltotta fel, amelyben 1990-től meghatározó lett a németek eltűnése, a magyarok szeparációja és a cigányság társadalmi emancipációjának konfliktusa. Valahol gond van az önképpel, hogy akkor milyen is ez a társadalom.

Ha azt keressük, hogy mit jelent ez az erdélyiség, akkor döntően a 40–44 közötti időszakban kell körülnéznünk, ez kanonizálódott. A volt *Hitel*-körnek, akik vezető pozícióba kerültek Magyarországon, ki kellett alakítaniuk egy regionális pozíciót, például megőrizni az egyházi iskolákat, a regionális intézményeiket. Erdélyen belül pedig egy magyar társadalmi-gazdasági dominanciát akartak megteremteni a politikai főhatalom megtartása érdekében. Ezért mindent meg is tettek a saját közösség erősítéséért. Akkor fixálódott néhány elem, amelyet a korban erdélyi alkatnak, jellegnek, szellemnek neveztek. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy a kisebbségi helyzetben a nemzeti elnyomás felülírja a társadalmi konfliktusokat. Miközben az erdélyi magyarok nagy vonalakban megőrizték a társadalmi pozíciójukat, a földreform és a gazdasági diszkrimináció révén bekövetkezett egy elszegényedés, ami homogenizációval járt. A másik fontos dolog, hogy van egy sajátos közjogi szerkezet Erdélyben: ez az egyensúlyozó politikai tudás. A többvallásúság magával hozza a párhuzamos igazságok érvényességét, a pluralizmust. Az egyházaknak, a társadalmi egyesületeknek pedig van egy, a magyarországinál sokkal jelentősebb társadalomszervező szerepe. Az arisztokrácia is sokkal közelebb áll a társadalomhoz. Mindez azzal jár, hogy az az alapvető változás, hogy az állami háttér 1918 után megszűnik, hozza magával egy saját társadalmi intézményrendszernek a kiépítését, amit az erdélyiek afféle hősköltevényként fognak föl, hogy ezt mi meg tudtuk csinálni. Ez bizonyos értelemben éltető, mozgósító erőt adott, közösségüket mind a többséginél, mind az anyaországjánál demokratikusabbnak tekintették.

A harmadik fontos elem lehet a történelmi hagyományoknak, a vallási kultúrának a kiemelt szerepe, és ez megint az államnélküliséghez, pontosabban önálló intézményépítéshez kapcsolódik. Az irodalomnak és az egyháznak, a szellemi életnek kiemelt szerepe lett az erdélyi magyar önreprezentációban, és gyakorlatilag az új nemzedék számára már nem vitakérdés, hogy a nép egészét kell beemlíteni a nemzetbe, felemlíteni a parasztságot. Ebből alakul ki egy jövőkép, egy küldetésstudat, ami a népszolgálat hangsúlyozásában és a Vásárhelyi Találkozó

határozataiban jelenik meg. Mindez egy demokratikus, keresztényszociális elváráshorizont.

Van még egy negyedik, ezzel összefüggő dolog: hogy 1918 után a társadalmi háttér igazából a falu lesz. Tehát a faluból kell merítkezni, onnan kell egy új közép-területet kitermelni, és ez magával hozza a teljesítményelvűséget. A közösségi érték összekapcsolódik azzal, hogy te mit teljesítesz, ez pedig meghatározza, hogy ki vagy te, hogy tudtál-e valamit lerakni az asztalra, és nem családi vagy származási alapon kerülsz ilyen vagy olyan pozícióba.

Mindez hoz magával egy sajátos erdélyiséget, aminek a működtetői aztán ott vannak a szocialista korszakban, akár fizikailag is. A magyar kisebbségek történetében teljesen egyedülálló, hogy a Kriterion szerkesztőségében Szabó T. Attila, Venczel József és Mikó Imre ülnek, és a Szovjetunióban végzett Domokos Géza vagy Demény Lajos a partnerük ebben a dologban. Mikó Imre ráadásul, aki 1934-től 1944-ig minden romániai magyar politikai alakulatban az adminisztráció titkári feladatait viszi, a 60-as, 70-es években Fazekas Jánosnak a tanácsadója. Ilyen máshol elképzelhetetlen. De hasonlóképpen az a katolikus egyház Gyulafehérvár-központú szigetyszerű működése is az államszocialista keretek között.

B. I. J.: Mindezt valóban olvashatjuk jóhiszeműen akár az egység gondolat folytonosságának is, amiről már esett szó. Ahogy hallgattam a négy szempontodat, próbáltam egyenként pipálgatni gondolatban, hogy ezekből valami megvan-e még, annál is inkább, mert a zárókérdésem arra vonatkozik, hogy mi lett mindezzel a második világháború után? Tudunk-e olyan pillanatokot azonosítani, ahol ténylegesen fontossá válik valamelyik elem? Kapásból a Molnár Gusztávék által nagyon szépen felépített, az európai uniós csatlakozás előtt promovált regionalizmus-elképzelés jut eszembe, a Provincia csoport tevékenysége, amelyik számomra reális, a decentralizációs gondolatra épülő újrászervezési kísérletnek tűnik. Ha van most tartalma az erdélyiségnek, akkor az valószínűleg összefügg a decentralizáció gondolatával. Mindenesetre az általad felsorolt négy elvből néhány mára nem igazán működik, és nyilván érezzük, hogy nem ugyanott tartunk most, ahol ezeket beazonosítottad a két világháború közti közegben.

B. N.: Azt azért látni kell, hogy a Provincia csoportnál is volt egy nagyon fontos probléma: a kísérlet addig működött, míg nem jutott el odáig, hogy a románok sokkal inkább egy kulturális, intellektuális kérdésnek tekintették az erdélyiséget, míg Bakk Miklós vagy Molnár Gusztáv sokkal inkább politikai, közigazgatási alkotmányjogi kérdésnek. Ez újra és újra fölmerül: eljutunk az együttműködésben egy bizonyos pontig, amikor megkérdőjeleződik az egységes nemzetállamnak a gondolata. És akkor kérdés, hogy hogyan tovább.

B. I. J.: Szoft változatban ugye az is benne volt ebben, hogy az Európai Unió logikája a regionalizmusok logikája, tehát Erdély regionalista megközelítése ebben a tekintetben kecsgetett némi eséllyel.

B. N.: Igen, valóban ez volt az elv, és volt egy nagy optimizmus az Európai Unióval kapcsolatban, ami nem is Molnár Gusztávakkal kezdődött a rendszerváltás után, hanem bizonyos értelemben Borbély Imrénékkel, akik azt gondolták, hogy az uniós csatlakozás magával hozza azt, hogy ezeket a kisebbségi jogi dolgokat is kapásból el kell fogadnia a csatlakozó országoknak: tehát abból indultak ki, hogy ez nem egy kiharcolandó dolog, hanem ez jár. Ez az elvárás sajnos illúzió volt.

A mai helyzetre kitekintve egyértelmű, hogy a romániai magyarság hiába várt egy megszólíttatást, hogy mit is ajánlanak, de ilyen társadalmi párbeszéd-alternatíva nem nagyon jött, de adott volt a kormánykoalíciós részvétel lehetősége.

Ez hozza létre azt az akkomodációs, kooptációs helyzetet, amit a Kiss Tamás – Toró Tibor – Székely István Gergő-szerzőhármass modellként leír, és amelyet magam is érvényesnek tartok. Ennek lényege leegyszerűsítve, hogy miközben a kisebbségi politikai közösség működését nem akadályozza az etnopolitikai rezsim, a kisebbségi elit a saját etnikai csoportjának az intézményesülését felügyeli, és folyamatos interetnikus alkuk jönnek létre bizonyos korlátok között. Ezzel – és ezt el kell ismernünk – az elmúlt száz év történetében soha nem látott széles körű oktatási, nyelvhasználati, helyi önkormányzati jogosítványokhoz és intézményességhez jutott az erdélyi magyarság. Ugyanekkor az etnokulturálisan szerveződő magyar intézményességek a pártpolitika alá rendelődték, komoly belső demokratikus deficittel.

B. I. J.: Mennyiben beszélhetünk az Erdély-víziók, elváráshorizontok folytonosságáról 1990 után?

Az irodalomban az, ami ma Magyarországról feltűnik Dragomán György, Tompa Andrea, Vida Gábor, Visky András munkásságában, az az államszocialista korszak feldolgozásának mélysége, ami messze áll valamiféle transzilván programideológiától, itt inkább a magyarországinál sokkal élesebb sorsesemények hozzák a romániai magyar sajátosságokat. Ezek a munkák ugyanakkor az erdélyi magyar múltfeldolgozás, emlékezetkultúra reprezentációi. Amit azonoságideológia-képzésnek gondolhatunk, az a *Székelyföld* folyóirat körül zajlik Csíkbán.

Bizonyos értelemben a transzilvanizmusnál is azt látom, hogy ez az európai humánus értékeket felkaroló, történelmi hagyományokat magával hozó, megkonstruált regionális azonosságtudat arra szolgált volna, hogy egy hatalmi aszinkront kompenzáljon. De mivel nem tudott regionális azonosságtudattá válni, nem is tudta ezt a funkciót ellátni. Nagy kérdés az, hogy egy ilyen transznacionális környezetben, ahol Magyarország nem nyolcszáz kilométerre van, hanem ott van a fejekben, a megélt élményekben, az útlevelben, online bárhol, hogy lehet megteremteni egy ilyen regionális identitást.

